

AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS FOLYAMATAI BIBÓ ISTVÁN ÉRTELMEZÉSÉBEN

Garaczi Imre¹

ABSZTRAKT

Bibó István utolsó műve *Az európai társadalomfejlődés értelme* című, 1971-1972-ben magnóra mondott gondolatai. Ezt az esszét betegsége, majd halála miatt már nem tudta végleges formába önteni, de mindezek ellenére egyfajta szellemi végrendeletnek tekinthető. A mű a *Történetfilozófiai és politikaelméleti vázlat* alcímet viseli. Bibó politikai filozófiája a rendszerváltás utáni politikai mező szinte mindegyik pártirányzata számára alapot nyújtott, és gyakorta egymással merőben ellentétes irányzatok is találtak elemzéseiben érveket programjaik kialakításához. Ennek oka, hogy az általa érvényesnek tartott, különne európai értékek között kísérelte meg létrehozni a harmóniát. Műveiben nem törekedett egy kizárólag érvényes szintézis megteremtésére, hanem a különféle politikai formák egyeztetési lehetőségeit kutatta. Történetfilozófiai nézeteiben szorosan kapcsolódik össze a kereszténység a liberalizmussal és a szocializmussal. Kísérletének a lényege az volt, hogy e három elv működőképes intézményrendszereit miképpen lehet felépíteni és összehangolni. Élete során mindig bízott abban, hogy az egyes uralmi típusokat humanitárius alapon meg lehet szabadítani a félelemtől, az agresszivitástól és az autark hatalmi intézményektől. A tanulmány ezt a folyamatot elemzi, összekapcsolva a kelet-közép-európai térség autonómia-lehetőségeivel.

Kulcsszavak: *Kelet-Közép-Európa, autonómia, értékválasztás, történetfilozófia, társadalomfejlődés, megegyezéses és határolt forradalom.*

¹ **Garaczi Imre**, az MTA VEAB alelnöke, témavezető, PTE, TTK, Földtudományok Doktori Iskola (garaczi.imre@gmail.com)

SOCIAL DEVELOPMENT PROCESSES
IN EUROPE AS SEEN BY ISTVÁN BIBÓ

ABSTRACT

The last work of István Bibó, *The Meaning of European Social Development*, was his thoughts recorded on a tape in 1971-1972. He was no longer able to finalize this essay due to his illness and then death but despite this it is a kind of spiritual will. It bears the subtitle: *Outline of Philosophy of History and Political Theory*. Bibó's political philosophy provided a basis for almost every political direction in the political field after the regime change, and often completely contradictory tendencies also found arguments in his writings to shape their programs. This is possible because he tried to create harmony between the diverse European values, he considered valid. In his works, he did not seek to create an exclusively valid synthesis but explored the possibilities of reconciling different political forms. In his philosophical views on history Christianity, liberalism and socialism are closely linked. The essence of his oeuvre was to find a way for harmonising the operable institutional systems of these three principles. Throughout his life, he believed that the different types of political rules could be freed from fear, aggression, and autarchist institutions if approached from a humanitarian angle. The study analyses this process and project the findings on the possible autonomies in the Central and Eastern European region.

Keywords: *Central and Eastern Europe, autonomy, choice of values, compromised and limited revolution, development of society, philosophy of history.*

Bibó elméletének indítékait és alapjait plasztikusabban és árnyaltabban érthetjük meg, ha elemezzük *Az európai társadalomfejlődés értelme* című, 1971-1972-ben magánóra mondott gondolatait (Bibó 1982). Ezt az esszét betegsége, majd halála miatt már nem tudta végleges formába önteni, de mindezek ellenére egyfajta szellemi végrendeletnek tekinthető. A mű a *Történetfilozófiai és politikaelméleti vázlat* alcímet viseli. A bevezető részben Bibó a politika működésének elméleti módszereit értékeli, valamint rámutat a világtörténelem eseményeinek sémákhoz kötött felfogásaira, és ezzel kapcsolatban hívja fel a figyelmet arra, hogy:

„Semmi sem veszedelmesebb tehát a politikában, a politika elméletében és gyakorlatában, mint az, ha egy ilyen séma, egy ilyen koncepció egyszerűen tudományosnak deklarálja magát, és hívőit olyan félrevezető és veszedelmes bizonyosságba ringatja, amely bizonyosságnak ezen a területen nincs meg a lehetősége. Aki ilyen félrevezető bizonyosságban él, az szükségképpen hamis helyzetben él. Nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészeti elemeit.

Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindez szükségképpen a szélsőséges érzelmi kilengés állapotában és hangulatában kell, hogy történjék. A politika a maga összes művészi, szuggesztív, intuitív elemeivel együtt lehet és kell is, hogy nagyon nyugodt legyen: lehet nagyon ésszerű, nagyon mérlegelő, nagyon racionális is, de ugyanakkor mégis tudnia kell azt, hogy azok a kísérletek, amikre az emberiséget buzdítja, emberek tömegeinek a bőrére mennek, ennél fogva soha a tudományos egzaktságnak arra fokára, amire a természettudomány, nem juthatnak el.” (Bibó 1982, 561)

Ugyanezt a szemléletet Bibó alkalmazhatónak tartja a vallásra is, hiszen a vallások koncepciói szuggesztíven megfogalmazva hatnak a hívekre, és ha már átszövi életüket, így már szinte lehetetlen szabadulni tőle. Tehát a politikában és a vallásban egy kísérlet sokkal kockázatosabb, mint a tudományban, mert következményeik jóval hosszabb idő alatt bontakoznak ki, és nem megismételhetők. Mindezek alapján szögezi le Bibó azt, hogy a politika gyakorlatára megfogalmazott koncepciók nem léphetnek fel a tudományos egzaktság bizonyos igényével.

A politikára vonatkozó bármely kérdésfeltevés általában valamilyen probléma vagy hiány szemrevételezésével kezdődik. Tehát alapul vehetjük az emberiség történetének olyan időszakaszait, amikor a társadalom vagy a közösség élete békés, nyugodt és kiegyensúlyozott körülmények között zajlott, de ez a helyzet különféle okok miatt megbomlott vagy lehanyaglott. Tehát a feladat az, hogy a korábbi állapotot – immáron új körülmények között – helyreállítsuk. Ezt támasztják alá Bibó példái a rousseau-i természeti állapotról, a marxizmus ősközösségéről vagy a Biblia paradicsomi ártatlanságáról. Mindehhez hozzáfűzi még azt is, hogy az ember az egyetlen élőlény, amely leendő halálának tudatában van. Ez a biológiai-antropológiai tudat a félelem tudata. Ez az érzet biztosítja azt a lehetőséget, hogy egyrészt az ember legyőzhesse a félelmet, másrészt fokozza a félelmet. Az ember legelső szabadsága – minden ideológiától és más elmélettől függetlenül – a félelemtől való szabadság.

„És ezzel kapcsolatban az egész kifejtendő elgondolásnak az alap gondolatát már most előrevetitem azzal, hogy nagyon lényeges felismerés az, hogy a más ember kényszerítése útján való hatalomszerzés és a félelemtől való megmenekülésnek ez az útja, hamis. Tehát tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erő tudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.” (Bibó 1982, 563-564)

Bibó eme feltételezése természetesen intellektuális-idealista felfogás, hiszen a politika művelői éppenséggel gyakorta folyamodnak céljaik megvalósítása érdekében a félelemkeltés eszközeihez.

„A valamennyire is bonyolult társadalmak fejlődése úgy indult el, hogy nagyméretű hatalomkoncentráció-zsarnokságok jöttek létre, és a legfőbb törekvés ezeknek a hatalomkoncentrációknak a kisebb-nagyobb mértékű szakralizálásra, szentségessé, vallásilag megszenteltté tételére irányult, amely esetleg nem minősült szükségképpen a szó szoros értelmében vett vallásnak, hanem esetleg jelenthetett vallási eredetű ideológiákat is; a lényeg az, hogy a hatalmat fölsőbb erőktől adottnak nyilvánította ez a szemlélet, s éppen ezáltal, a megszentelt voltán keresztül próbálta humanizálni, és a megszentelt voltán keresztül próbált mind a hatalmasokban mérsékletet, mind pedig az alávetettekben belenyugvást és az egészben egy bizonyos rendezettséget elérni. Az a döntő, átütő felismerés, hogy a hatalomnak ebből a félelmes cirkulusából így nincs kiút, mert az ilyen módon létrejött hatalomkoncentrációk újból meg újból szükségképpen egyéni és tömeghisztériákban, zsarnokságok tombolásában, dinasztiák váltakozásában és erőszakok sorozatában nyilvánulnak meg; s az a gondolat, hogy ebből a cirkulusból van egy kiút, nem túl sok ponton jelent meg az emberiség történetében.” (Bibó 1982, 564).

Az emberi történelem különféle korszakaiban gyakorta megkísérelték a félelem módszerének megszüntetését, de ez általában nem járt eredménnyel. Bibó két modellt említ, amelyek kísérletet tettek a félelemmentes tradíció megteremtésére: az egyik a görög-római, a másik a kínai. A görög kísérlet volt az első, ahol alkotmányok létrehozásával kívánták a városállam politikáját szabályozni, és a legfontosabb újítás ebben az, hogy a hatalmat ne az emberek, hanem a törvények gyakorolják. A görög kísérleteket a római történelem koronázta meg azzal, hogy képes volt kialakítani az egyes korszakok tartós legitimitását. Ez akkor szakadt meg, amikor a Kr. u. 3. században a keleti istenkirályságok megszüntetik a korábbi görög alkotmányosságok érvényét, s ezt már a késő-római császárság sem volt képes helyreállítani.

A kínai modell más alapokon szerveződött, itt a kiindulópontot Konfuciusz állametikai rendszere jelentette. Ennek a típusnak a kohéziós erejét a kötelességek és a kötelességteljesítések láncolata biztosította a családftól egészen a császárig. Bibó felhívja a figyelmet arra, hogy a kínai politikai szerveződés kifejezetten racionális eszközöket tartalmaz, és a vallás szakrális foka nem túl erős, tehát nem nyomja el a racionalitást. Mindebből érzékelhető, hogy egy társadalomban minél nagyobb és széleskörűbb a zsarnokság foka, ezzel párhuzamosan szintén nagyfokú a misztikus és átláthatatlan vallási rendszerek tartalma.

Az európai modellel kapcsolatban Bibó nagy jelentőséget tulajdonít a kereszténység szerepének, s ezen belül hangsúlyozza az erőszak bármely formájának elutasítását. A krisztusi példát említve a szelídség hatalmát emeli ki, s hozzáteszi, hogy a szelídség felismerése után sem kell gyámoltalan emberré válni, hanem el lehet érni a célokat ugyanúgy, mint agresszivitással.

A kereszténység a keleti gyökerekből fejlődött ki, de mégsem keleten vált uralkodóvá, hiszen az ázsiai despotikus és szakrális királyságok elnyomták a terjedését. A

római társadalom erőszaktól és gyűlölettől való megmentése Szent Ágoston életművével valósul meg. Ebből Bibó kiemeli, hogy:

„Az lényeges, ami az Isten országáról szól, amelyik egyszerre megfogalmazza ennek a világnak a másodrendűségét és hiábavalóságát egy jobb világgal szemben, ugyanakkor azonban olyan mértékeket ad ennek a jobb, isteni világnak a jegyében az evilági dolgok megítélése számára, amelyek egyben az alapvetően túlvilágra beállított keresztény álláspontból csudálatos kivezető módon egyben utat mutatnak affelé is, hogy ezt az evilágot is lehet a másik világ felé közelíteni.” (Bibó 1982, 570).

„Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább, fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is.” (Bibó 1982, 571-572).

Szent Ágoston tanítása szerint az állam világi hatalmát etikai elvekre kell alapozni, és az isteni törvények alapján a királyok kötelessége, hogy a társadalom egészének érdekeit figyelembe véve kell vezetniük az országot. Ezzel kapcsolatban tulajdonít Bibó nagy jelentőséget annak, hogy az európai hatalomgyakorlásban viszonylag magas szinten állt az etikai elvek szigorú figyelembevételére, és sajnálatosnak tartja azt, hogy a papság és az egyházi intézmények szintén hatalmi szervekké is váltak. Ugyancsak fontosnak tartja a 9-10. században a cluny-i reformok nyomán kialakult hűbériség erkölcsi alapjait, valamint az emberi társadalom fejlődésének szükségszerű és véletlenszerű állomásait.

A középkorban az egyenlőség eszményének fokozatos térnyeréséhez alapvetően járult hozzá az üdvözülés keresztény elvének elterjedése. Ezt az elvet a városi polgárság is átvette, és mint haladó eszmét tartotta számon. Mindebben fontos szerepe volt az egyház pedagógiai munkájának, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a polgári lét, mint tudatos életforma, vált követendővé szemben az arisztokrácia hivalkodó és munkátlan világával, s ez a tendencia nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a középkor végétől a nemesség társadalmi szerepe fokozatosan csökken.

„Az egészet összefogta a keresztény túlvilág képe és a keresztény üdvözülés életviteli mintája, amely a végső felemelkedés lehetőségét mindenkinek nyitva hagyta, és olyan világképet hozott létre, amelyben az üdvözülés jegyében a legalacsonyabb is föléje emelkedhetett a legmagasabbaknak, akik éppúgy elkárhozhattak, mint bárki más. Ezen a világképen keresztül a

papságnak időnként módjában volt a leghatalmasabbakat is az elkárhozás félelmével eltölteni, és gonosztetteiket fejükre olvasni. Teljesen helyén nem való, és egy más világból átvetített cinizmus az, amelyik ezt a szerepet kicsinyíteni akarja, és ennek a szerepnek a társadalomszervezési jelentőségét nem látja át. Ez a világkép nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és a társadalmi lehetőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát és – távol szóval élve, s egy sokkal később megjelent jelenséget előrevejtve – forradalmi kritikát is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben.” (Bibó 1982, 576).

Ezután Bibó hosszan elemzi a különféle európai forradalmak és a feudalizmus kapcsolatát, és kiemeli, hogy mindennek az a legfőbb oka, hogy a kontinentális Európa országaiban a középkori alkotmányosság nagy kísérletei kudarcot vallottak, és úgy az állami, mint a pápai hatalom abszolutisztikussá vált. E folyamattal párhuzamosan kiemelkedő jelentőséget tulajdonít annak is, hogy a protestantizmust felvállaló Észak-Európa viszont a fejedelmi abszolutizmus hatalma alá kerül, és ez a római arisztokratizmus szemléletét hosszú időre konzerválta. Ebben a társadalomképben a központi szerepet a bürokratikus szabályozott, olykor népjóléti célokat is kitűző, de centralizált állammodellek erősödtek meg, amelyben a paraszti és polgári lakosság gyér szabadságjogokkal rendelkezett. Ezt az egyre jobban megmerevedő szituációt kísérte meg áttörni a francia forradalom, amelynek társadalomkritikai alapjait a nemesi, a klerikus és a honorácior értelmiség tűzte napirendre. Bibó megjegyzi, hogy ez azért is érdekes, mert például a francia polgárság az ancien régime hosszú időszaka alatt szinte szimbiózist alakított ki a királyi hatalommal, és sokáig azt a célt követte, hogy a királyság intézményével együttműködve szüntesse meg az arisztokratikus előjogokat, sőt a polgárság egyes csoportjai már az arisztokratáknál is nagyobb vagyont szereztek.

Ezen a ponton Bibó egy hosszabb kitérőt tesz a forradalom és a forradalmi erőszak kapcsolatának értelmezéséről. Kiemeli, hogy az európai társadalomszervezés különféle ideológiáiban fontos elemként jelenik meg az erőszak mennyiségének csökkenése és az erőszaktól való félelem feloldása. Ez az igény nem polgári találmány, hiszen már a korábbi hűbéri rendszerekben is az egyház, ha támogatta is az erőszakot, ez pusztán a béke helyreállításának jegyében tette.

Bibó szerint „a francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikeretlenebb forradalma.” (Bibó 1982, 581). A sikerességet azzal érveli, hogy lehetővé vált a társadalom egészének racionális átszervezése, a sikertelenséget pedig azzal, hogy e forradalom nyomán megnövekedett a félelemérzet a nyugati világban. Ehhez fűzi hozzá azt, hogy minden érvényes társadalomszervezés alapja – ideológiától függetlenül – az a kíváncsi, hogy a polgárok között abszolút érdekelletétek nincsenek, mindössze a problémát az jelenti, ha egyes csoportok görcsösen ragaszkodnak vélt vagy valós érdekeikhez. Ezzel összefüggésben a forradalmi erőszakot csak abban az esetben tartja termékenynek, ha egy adott szituációban a megmerevedett politikai patthelyzetet egy gyors beavatkozás oldja fel

a megvalósítandó célok érdekében. Igen veszélyes viszont az a helyzet, amikor az erőszak nyomán hatalomra került győztesnek kedve támad az erőszak módszeressé tételére, és ezt már az egész társadalommal szemben tartják fontosnak. Ebben az esetben az erőszak már egy újfajta zsarnokságot implicál, és áthatja a társadalmat a félelem légköre. Franciaországban további problémát jelentett az, hogy a felvilágosodott értelmiség – áthatva az antiklerikalizmussal – céljául tűzte ki az egyház lelki hatalmának teljes megszüntetését.

Ez a túlzó álláspont a mélyen vallásos társadalomnak az ellenkezését váltotta ki, s ennek a folyamatnak a végpontja a forradalmi terror őrzöngése. A terror állandósulása a forradalom csődjét jelentette, és félelmet keltett európai népeiben. Ezen kívül – Bibó olvasatában – a forradalmi terror hozta létre mind a mai napig kiható hatállyal azt az azelőtt nem ismert két teljesen terméketlen emberfajtát, amelybe – azóta – az európai gondolkodás be van zárva, mereven és reménytelenül: a *hivatásos reakcióst* és a *hivatásos forradalmárt*. Mind a két emberfajta tökéletesen steril jelenség; a valóságos politikus, a valóságos államférfi, a valóságos társadalomreformer pontosan egyformán képes a konkrét szükségletnek megfelelően hagyományörző és társadalmat reformáló, esetleg forradalmi lépéseket tenni, s nem alapvető alkati adottsága neki az, hogy ő reakciós, vagy az, hogy ő forradalmár. A francia forradalom választotta ki az emberiségéből ezt a két alapvetően terméketlen emberfajtát; azt, amelyik mindent görcsösen őriz, és azt, amelyik mindent eszeveszetten támad.

Ez a gondolatsor Bibó történeti értelmezésének egyik sarkpontja, ugyanis a terror ekkor vált a forradalom mítoszának egyik megalapítójává, és a későbbi haladó mozgalmak, letérve a társadalomfejlődés organikus útjáról, lehetővé és igazolttá tették az ideológiához kötődő szélsőséges magatartást.²

E gondolatok jegyében vezeti be Bibó a haladáseszme marxista típusú megfogalmazásának kritikáját. Részletes logikai koncepció alapján tárja fel annak az elvnek a tarthatatlanságát, hogy a modern társadalom fejlődésében a polgári kapitalizmusból szükségszerűen lenne kivezető út a szocialista forradalom. Azzal érvel, hogy a kapitalizmust követő szocializmusnak csak akkor lenne értelme, ha a kapitalizmus már megvalósította az összes történeti formáját, és teljes mértékben kiforrott. Ezt igazolva hozza fel Oroszország példáját, ahol összetorlódott a feudalizmus a kialakulóban lévő kapitalizmussal, és a szocialisztikus eszmék jegyében célként kitűzött új rendszer mindössze egy kis létszámú hivatásos forradalmár diktatórikus és totalitárius uralma lett.

Ehhez kapcsolódva részletezi a marxizmus ideológiai és tudományos igényének kritikáját. Véleménye szerint, a társadalmat kutató elméletek nem léphetnek föl

2 Bibó szerint a szocializmus eszmerendszere tulajdonképpen a polgári liberalizmus szélesebb értelemben vett folytatása. E két elv között az a fő különbség, hogy míg a liberalizmus elsősorban a premodern korból származó születési előjogokat kívánja megszüntetni, addig a szocializmus az örökölt vagyonból származó előnyöket is kritika tárgyává teszi. Így nem tartja helyesnek a szocializmust szembeállítani a liberalizmussal, hanem a szabadság ügyének érdekében – a felesleges ideológiák nélkül – egyszerre érdemes liberálisnak és szocialistának lenni. A szocializmus kialakuló eszményének és szellemi térnyerésének alapvető gátját képezte az európai restaurációs korszak létrejötte a francia forradalom után. Ebből következik, hogy a szocializmus eszméje, mint állapot, és mint folyamat, hamis ideológiák tartalmává válhatott.

a tudományos státusz igényével, hiszen csak a megvalósult gyakorlat igazolhatja e szándékok érvényességét. Másrészt a társadalmi forradalmakkal folytatott kísérletek csak hosszú idő alatt és történeti távlatból szemlélve mutathatnak fel maradandó eredményeket. Tévesnek tartja azt a szemléletet, ami szerint a marxizmus hívei minden esetben alapfeltételnek tekintik a hatalmon lévő uralkodó osztály erőszakkal történő megdöntését. Hibás feltételezésnek tartja azt is, hogy a marxizmus hívei ugyanolyan értelemben tartják uralkodó osztálynak a polgárságot, mint a monarchiák és az abszolutizmusok arisztokráciáját.³

Bibó marxizmuskritikájának fontos eleme az erkölcs szerepének vizsgálata a marxizmus és leninizmus gyakorlatában. Kiemeli, hogy az erkölcs felfüggesztése a hatalom megszerzésének törekvésében átmenetileg igazolható, de egy új típusú politikai forma hosszú távú stratégiai megoldásában viszont nem nélkülözhető:

*„És itt van a marxizmus nagy furcsasága, az, hogy ezt az erkölcsi pátoszt nem vállalja, pontosabban meg akarja fosztani az erkölcsi jellegétől, másodlagos-
sá akarja tenni benne az erkölcsi jelleget, illetve minden erkölcsi jellegű állás-
foglalat érdekviszonyok függvényévé akar tenni, és az érdekviszonyokat va-
lami módon primernek akarja állítani. Már most előrebocsátom, hogy ebben
a beállításban is lényegileg propaganda és verbuváló szempontok a döntők.
Ha én azt mondom, hogy erkölcsileg föl vagyok háborodva ezen vagy azon,
és ezt orvosolni kívánom, s ez ellen harcra szólítom föl az összes érdekelteket,
akkor nagyon félelmetes vállalkozásra hívom fel őket. Ha ellenben azt mon-
dom, birtokomban van egy tudományos eszköz, amelyik garantálja nektek
a győzelmet, birtokomban van egy olyan eszköz, amely az ellenfél minden
erkölcsi ellenérvét semmivé teszi azzal, hogy egyáltalán nem ismer el erkölcsi
ellenérvet, birtokomban van egy olyan eszköz, amivel a haladás pozícióját a
számotokra eleve biztosítom, tehát nektek nem kell erkölcsileg igazatoknak
lenni, elég az, hogy ha a haladás pozíciójában vagytok, és akkor az ellenfél
eleve el van veszve: ez propaganda, amely rendkívül alkalmas arra, hogy a
marxizmus-leninizmus által indoktrinált szocialista harcosokat lellessé és
szenvedélyessé és ügyükben bizonyossá tegye, de távoli hatásában az erköl-
csi elemnek ez a másodlagossá tétele rendkívül veszedelmes, és végsőleg már
előrebocsáthatjuk, valamiféle furcsa nihilizmus felé vezet.” (Bibó 1982, 632).*

Természetesen ehhez hozzáteszi, hogy pusztán azért, mert a marxizmus eszméi és a szocializmus megvalósulása a 20. században így alakult, nem szabad elvetnünk a marxizmus és a szocializmus alapvető elveit, hiszen ezekben számtalan olyan elem található, amely pozitív szerepet tölthet be az európai filozófiai és politikai gondolkodásban. Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című művének jelentős részében a marxizmus kritikájával kapcsolatosan legfőképpen arra figyelmeztet, hogy

3 Ezen a ponton Bibó fontos kijelentése az, hogy a szocializmus szervezen következhetne a liberális kapitalizmusból, ám éppen, hogy az átmenetnek erőszakmentesen kellene történnie, és a politikai érdekelletétekben a kölcsönös meggyőzés eszköze lenne célravezető. Ez a feltételezés azonban eléggé idealisztikus természetű a 20-21. századra vonatkoztatva.

újra kellene írni a szocialisztikus eszmék ideológiai szótárát, s ebből ki kéne törölni az *erőszakos forradalmi változás* elvét, és a szocializmus megvalósulása a liberális demokrácia után mindenféleképpen egy organikus fejlődés eredménye legyen. Fontos kiemelnünk itt azt is, hogy beleértendő a bibói gondolatmenetbe az is, hogy a szocializmusnak tartalmaznia kell a liberális demokrácia által létrehozott és intézményesült szabadság formáit. Ennek koncepcióit és technikáit így foglalta össze:

„A szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája: a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye, és egyben a maga távoli keresztény gyökereivel tulajdonképpen az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának.” (Bibó 1982, 794).

Bibó gondolatmeneteiben gyakran támaszkodik Guglielmo Ferrero kutatásaira. Az olasz történész szocializmusról alkotott véleménye többször is feltűnik Bibó elemzéseiben:

„A szocializmusnak ugyanazok a vonásai vannak, mint a katolikus egyháznak, anélkül, hogy az egyházzal összehasonlítható történelmi jogai volnának erre, mármint arra, hogy igazolja azt az óhajt, hogy a világ üdve titkának egyedüli birtokosa legyen. Ám ez az óhaj egy alig évszázados doktrínának köszönhetően oly módon eltúlzott, hogy nem is veszélyes. A komoly komplikáció másutt van. A marxista szocializmus népszerűsített egy hatalmi doktrínát, amely alkalmazhatatlanná teszi a demokratikus legitimitási elvet. E doktrína szerint a világot a kapitalizmus kormányozná; a hatalom csupán a nagypolgárok kezében lévő eszköz – nagyiparosoké, bankároké, kereskedőké, nagybirtokosoké -, annak érdekében, hogy kizsákmányolják és elnyomják a nagy néptömegeket. S ezek a néptömegek a tőke rabszolgái lennének az államban csakúgy, mint a gyárban; és a politikai szabadság, amelyet a francia forradalom meghirdetett a világnak, csak a polgárság diktatúráját szimulálja, azét a polgárságét, amely a királyok és a nemesek örökébe lép. A francia forradalom mindössze annyit jelentett, hogy a polgárság rátette a kezét az államra.” (Ferrero 2001, 316).

Ugyancsak feltalálhatók Bibó gondolatainak gyökerei Georges Sorel elveiben, aki már a 20. század elején rámutat arra, hogy a marxista elvek bajnokai azért is bizalmatlanok az etikai és morális kötelezettségekkel szemben, mert az utópisták és a demokraták rendszeresen visszaéltek az igazsággal, és az erkölcsi elvekre való hivatkozásaik mindössze átlátszó álokoskodások és politikai retorikák.

„A fő ok, amely a szocialistákat meggátolta abban, hogy az etikai problémákat érdemlegesen tanulmányozzák, az a rajtuk sokáig uralkodó demokrata babona volt, amely arra a hiedelemre csábította őket, hogy tevékenységüknek mindenekelőtt a politikai gyülekezetekben elfoglalandó helyük megszerzését kell céloznia. Amióta csak választások léteznek, el kell fogadni bizonyos általános feltételeket, amelyek kikerülhetetlenül köteleznek minden pártot minden országban és minden korban. Ha valakinek az a meggyőződése, hogy a világ jövője választási programoktól, befolyásos emberek között létrejött kompromisszumoktól és kedvezmények áruba bocsátásától függ, nemigen lehet gondja azokra az erkölcsi gátlásokra, amelyek miatt az ember nem állhat oda, ahol az érdeke a legtisztábban megnyilvánul. A tapasztalat szerint mindazokban az országokban, ahol a demokrácia természete szabadon kibontakozhat, a legbotrányosabb korrupció terjed, s közben senki sem tartja szükségesnek, hogy titokban tartsa galádságait. (...) A választási demokrácia nagyon hasonlít a tőzsde világhoz; mindkettőben a tömegek naivítására kell hatni, meg kell vásárolni a nagy lapok közreműködését, és sok-sok csellet kell megtámogatni a szerencsét; a pénzember, aki nagy port ver fel a piacon, aminek néhány év múltán nyoma sem marad, nem sokban különbözik attól a politikustól, aki a reformok sokaságát ígéri honfitársainak, de fogalma sincs, hogyan fogadtatja majd el őket, és ezek egyetlen kifejeződése egy halom parlamenti dokumentum lesz. Sem az egyik, sem a másik nem ért a termeléshez, és mégis úgy intézik a dolgokat, hogy ráerőszakolják magukat a termelésre, hogy aztán rosszul irányítsák és arcátlanul kiszipolyozhassák: elkábítják őket a modern ipar csodái, és mindketten azt gondolják, a világ bővelkedik annyira kincsekben, hogy gond nélkül lehessen lopni, és a termelők még csak ne is háborodjanak fel túlságosan; úgy megsarcolni az adózót, hogy az fel se lázadjon – ebben áll a nagy államférfiú és a nagy pénzember művészete. A demokraták és az üzletemberek egész különösen értenek ahhoz, hogy csalásait a tanácskozó testületekkel jóváhagyassák; a parlamenti rendszert éppúgy kijátsszák, mint a részvényesek gyülekezeteit. Valószínűleg az említett eljárásmodokból következő mélyleges lelki rokonságuk teszi, hogy valamennyien olyan tökéletesen megértik egymást: a demokrácia az az eldorádó, amelyről a lelkiismeretlen pénzemberek ábrándoznak.” (Sorel 1994, 2015-2017).

Bibó számára súlyponti kérdés az európai társadalomfejlődés sorsát illetően az a szemlélet, ami egyaránt jellemezte a polgári liberális és a szocialista gondolkodókat is, hogy kevés figyelmet fordítottak a hatalom gyakorlásának módszertanára, inkább jellemezte érdeklődésüket a hatalom megragadásának elmélete. Ezért állítja rendszeresen elemzéseinek középpontjába a népképviseleti-önkormányzati alapon működő intézmények viszonyait. Mindezt az alapvető szabadságelvek kritériumai szerint vizsgálja. Érveinek egyik gerince az a szemlélet, hogy a megvalósult polgári demokratikus intézmények a szocializmus formái között is követendőkké lennének. Sokak számára talán illuzórikusnak tűnik felvetése a munkásönkormányzatok lehet-

séges szerepéről, s ezt tovább fűzve tartaná fontosnak, hogy a munkások részvényesekké válhassanak. E gondolatai az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc munkástanácsainak programjaiból származnak.

Ugyancsak figyelmeztet arra, hogy a gazdasági élet irányítása nem politikai feladat lenne, hanem a szakértőkre kellene bízni. Ez viszont a dolog természetéből fakadóan jövedelmi egyenlőtlenségeket szül, de ezt kiegyensúlyozhatná egy jól működő demokratikus kontroll. Itt mutat rá arra, hogy a hatalom durva és finom mechanizmusait erkölcsi tartalommal kellene megtölteni. Ugyanakkor óv az értelmiségi zsarnokság lehetőségétől. Igazából az uralom formáinak és jelenségeinek átalakítását óhajtja:

„A feladat nem egyszerű uralomváltás, hanem az uralom jelenségének a megszüntetése. Az emberiség a modern szabadságprogramok megjelenése óta minden eddigi mértéknél nagyobb mértékben érzékennyé vált az eszmék meghamisításával szemben. Ennélfogva azokban az országokban, ahol a szabadság–egyenlőség–testvériség programja komoly megfogalmazást kapott, és komoly mozgalmakat indított el, majd pedig haszonélvezőket és uralmi rátelepedéseket engedett meg, olyan politikai tömeghisztériák jelentkeznek, amelyek rendkívül veszedelmesek, mert az embereket a végső kétségbeesett erőszak ideológiájához sodorják. Ilyen kétségbeesett mozgalmak a világtörténelem egyéb területein, ahol a hatalom moralizálására irányuló fejlődés komoly lendületet nem kapott, nem jelentkeznek. Ott az emberiség hisztériára való hajlandósága különböző vallási mozgalmakban és egyéb szektás hisztériákban jelenik meg. Az, hogy a társadalmi szabadságprogram megvalósítása, és erre a megvalósításra irányuló reménynek a megcsalatoztatása irtózatossá, hisztérikussá, ádáz, mindenre elszánt, mindent elpusztítani akaró tömegmozgalmakat vált ki, pontosan azt mutatja, hogy amióta a társadalmi szabadságprogram komolyan megfogalmazódott, azóta nem lehet megállni az emberiségnek addig, amíg meg nem találja azokat a szervezeti formákat, azokat az erkölcsi beidegződéseket, amelyek mellett ezt a szabadságprogramot uralmi rátelepedés nélkül meg tudja valósítani.” (Bibó 1982, 615-616).

Bibó eme álláspontja a demokrácia uralomnélküliségéről példamutatóan korszerű szemlélet a 20. században, de a 21. század elejéről visszatekintve egyelőre csak közelítendő célnak tetelezhetjük, hiszen a kelet-európai rendszerváltások után látható, hogy a demokráciákban többséget szerzett és hatalomra került pártok az alkotmányokban megfogalmazott alapvető szabadságjogokat ugyan betartják és hirdetik, de ugyanakkor az uralom szerepe a gazdasági vonatkozásokban mégis érvényesül, és az ellenzéki pártok részéről rendszeresen kritika tárgya. Bibó gondolataiban itt is megjelenik Ferrero hatása, aki a demokrácia és szabadság legitimitásáról ezt írja:

„Am ekkor szörnyűséges probléma merült fel, ugyanaz, amellyel valaha a monarchiák alapítói is szembetalálták magukat: hogy legitimálni kell a köztársaságot; hogy minden állampolgárt meg kell győzni arról, hogy mindegyikük az elvont népfelség végtelen kis részecskéje, ahogyan annak idején a monarchiáknak sikerült meggyőzniük alattvalóikat, hogy a király szolgálata a legszebb feladat. Ha a demokráciákban és a monarchiákban a hatalom felülről jön, akkor a legitimitás alulról jön, hiszen egyedül azoknak az egyetértése teremtheti meg, akiknek engedelmeskedniük kell. Minden rezsimben tehát a két irányzat találkozási pontja az – az ereszkedő, a hatalom és az emelkedő, a legitimitás -, ahol az állam teljessége megvalósul. Am ha az alulról induló legitimitációs művelet egyforma a monarchiákban és a demokráciákban, akkor sokkal nehezebb megoldani ezt a demokráciák számára. Egy nagyon is elterjedt vélemény, szinte közvélekedés szerint semmi sem kényelmesebb, mint a népet arról meggyőzni, hogy ő a király. Csakhogy ez illúzió. A demokráciákat megalapozó kisebbségek még nagyobb nehézségekbe ütköznek, mint azok, akik monarchiákat alapítottak.” (Ferrero 2001, 195-196).

Bibó *Az európai társadalmi fejlődés értelme* fő gondolati vázát a politikai formák vizsgálatában az erkölcsi értékek megjelenítésére és képviselésére alapozza. Szinte minden történelmi esemény vagy politikai értékkritérium mögött ott áll a morális gondolkodó, aki az európai hagyomány értékválasztásait teszi mérlegre. Idealisztikus alapeszméje az egyenlőségen alapuló emberi méltóság és az ennek megfelelő garatív intézményrendszer megteremtésének lehetősége. Az európai eszmetörténet kiváló megfigyelője, aki szervesen képes ötvözni az erkölcsi követelmények vízióit a realiztikus analízis képességével. Módszere túlmutat a pusztán politikai-filozófiai megállapítások ítéletein: a történelmi események és a politikai formák jelentését az európai hagyomány erkölcsi értékeinek tartalmaiban jeleníti meg.

Bibó elméletének egyik pozitívumát Robert N. Berki így fogalmazza meg: „... politikai filozófiájának második pozitívuma az a tisztaság, tömörség és meggyőző erő (és megint csak: bátorság), amellyel megragadja az európai tradíció lényegét. Értelmezése az európai erkölcsi és politikai örökség és az intézményi formák fejlődése fővonalának eredeti megközelítése. Olyan, amely szinte páratlan a kortárs gondolkodók körében. Bibó biztos kézzel bontja szét ennek a fáradt és egyáltalán nem makulátlan hagyománynak a külső rétegeit, hogy kiemelje a lényegi magvát. Csak egyetérthetünk vele abba, hogy az európai tradíció lényege – az egyes ember méltósága és az ezt lehetővé tevő és biztosító demokratikus intézményrendszer – nem veszített érvényességéből. Ezt nem kellene szégyellnünk, felhígtanunk vagy másra cserélnünk, hanem meg kellene próbálnunk megérteni és ennek a jegyében élni.” (Berki 1992, 9).

Ugyancsak fontos eleme Bibó szemléletének, hogy kora közép-kelet-európai politikai rendszereit összeveti a Nyugat politikai formáival, s ebben a legmeggyőzőbb momentum az, hogy fellép az ideológiai polarizáció ellen, és egyfajta harmadik út megrajzolásával kísérletezve a liberalizmust hozzágondolja a szocializmushoz, ám ez a szocializmus nem azonos a megvalósult kelet-európai rezsimek hirdette elvek-

kel. Szintén Robert N. Berki hívja fel a figyelmet arra, hogy Bibó a modern európai történelem konzervatív olvasatát valósítja meg, de ugyanakkor kora aktuális politikájában egy nyitott és radikális álláspontot foglal el.

„Bibó demokratikus szocializmusa teljesen szabad a forradalom és a felfordulás teherétételeitől, az, az ő modellje szerint, az antik gondolkodás, a középkori kereszténység és a korai modern „polgári” mozgalmak logikus folytatása. A francia forradalomnak és következményeinek bibói értelmezése közel áll a mérsékelt konzervatív írók nézeteihez (Edmund/ Burke-éhez és Hegeléhez, de nem Joseph/ de Maistre-éhez), a lényeg viszont az, hogy szemben velük, Bibó nem áll meg az intézményeknél és ideológiák védelmükénél, amely a felfordulásokra adott azonnali válaszként jelent meg. Féltre a pánikkal és térjünk vissza az erkölcsi alapelvekhez – ez Bibó legfontosabb üzenete, s ez olyan üzenet, amit a „Nyugat” konzervatívjainak, liberálisainak és szocialistáinak egyaránt érdemes lenne megfogadniuk, és hasznukra fordítaniuk, s így talán a jövő néhány „kisiklását” és „torzulását”, ilyen vagy olyan színezetű tömeghisztériáját elkerülhetnék.” (Berki 1992, 10).

Az európai társadalomfejlődés értelme kézírata Bibó egyik utolsó munkája, és halála miatt már nem tudta a kiadónak szánt végleges tisztázást elvégezni. Tervei szerint ebből a szövegből több tanulmányt is óhajtott összeállítani. A műből többek között kibontakozik egy európai történetfilozófia, valamint egy marxizmus kritika. A szöveg elemzéseiből kitűnik egy utópisztikus szemlélet, amelynek alapja egy történetfilozófiai szabadságprogram, ahol a társadalmi kapcsolatokban fokozatosan megszüntetné a hatalom különféle módozatait. Elutasítja a determinizmus minden formáját, és elsősorban a moralizmus és a realista látásmód összekapcsolására törekszik. A közép-kelet-európai politikai formák jövőképeihez a nyugat-európai modelleket állította példaként. A liberalizmus megvalósult intézményét elég erőteljesen kísérelte meg a szocialista körülmények közé helyezni. Utópizmusának fontos eleme, hogy történelmi távlatban elképzelhetőnek tartotta azt, hogy a tőkés hatalom birtokosai – humanitárius alapon – erkölcsileg lesznek képesek hatalmi érdekeiket korlátozni, ugyanakkor a nyugati tömegtársadalmak tagjainak erkölcsi és politikai tudatát jóval magasabb szintűnek értékeli, mint azt mi – igaz már történelmi távlatból – értékeljük. Mindehhez egy rendíthetetlen optimizmusa is fűződik, ugyanis lehetségesnek tartja, hogy a tömegtársadalom átlagemberét erkölcsi-politikai neveléssel alkalmasabbá lehet tenni a társadalmi intézmények átalakítására. Mindenesetre a 80-as és 90-es évek magyar értelmiségének kiemelkedő szellemi hatást nyújtott a rendszerváltás munkájának elvégzéséhez.

Bibó politikai filozófiája a rendszerváltás utáni politikai mező szinte mindegyik pártirányzata számára alapot nyújtott, és gyakorta egymással merőben ellentétes irányzatok is találtak elemzéseiben érveket programjaik kialakításához. Ennek oka, hogy az általa érvényesnek tartott, különmemű európai értékek között kísérelte meg létrehozni a harmóniát. Műveiben nem törekedett egy kizárólag érvényes

szintézis megteremtésére, hanem a különféle politikai formák egyeztetési lehetőségeit kutatta.

Történetfilozófiai nézeteiben szorosan kapcsolódik össze a kereszténység a liberalizmussal és a szocializmussal. Kísérletének a lényege az volt, hogy e három elv működőképes intézményrendszereit miképpen lehet felépíteni és összehangolni. Élete során mindvégig bízott abban, hogy az egyes uralmi típusokat humanitárius alapon meg lehet szabadítani a félelemtől, az agresszivitástól és az autark hatalmi intézményektől. A közösséget alkotó polgár tudatával gondolkodott, és a progressziót nem egy ökonomista-technicista világban képzelte el, hanem a megegyezéssel, tervezett és határolt módon gondolta felépíteni az európai világ jövőjét, ahol a közösséget alkotó polgár számára a hatalmi aktorok képesek garantálni az autonóm intézmények létét és az emberi méltóságot.

TRODALOM

- Berki, R. N. 2004, A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája. Ford. Csepregi András. In. Dénes I. Z. (szerk.), *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*.
- Bibó, I. 1982, Az európai társadalomfejlődés értelme In: *Összegyűjtött munkái 2.* Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Máttyás, EPMSZ, Bern, 560-635.o
- Ferrero, G. 2001, Hatalom. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Sorel, G. 1994, *Gondolatok az erőszakról*. Századvég Könyvtár. Budapest.